

Nikola JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije.*

Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu.

Split, 2015. godine

Izdavač: Književni krug - Split (*Biblioteka znanstvenih djela*, 178)

Suizdavač: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split

607 str. ISBN 978-953-163-420-5.

Cijena 250,00 kn

Među medijevistima se autor ovdje prikazane knjige, emeritus zadarskog Sveučilišta Nikola Jakšić, raspoznaje ponajprije kao istraživač ranosrednjovjekovne skulpture uokrug cjelokupne jadranske regije¹. To je bila tema njegova magisterija (*Zabati oltarnih pregrada u Dalmaciji*, Zagreb, 1980.) i zatim njegove doktorske disertacije (*Kiparsko-klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, Zadar, 1986.). O toj je problematici objavio tri knjige prije ove, a sve se koriste kao obvezna literatura na studijima povijesti umjetnosti u Hrvatskoj (među njima bismo naročito istaknuli knjigu-katalog *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, Zagreb, 2006. i knjigu *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo*, Zadar, 2008.), da ne spominjemo niz poglavlja u različitim drugim knjigama i zbornicima te preko dvadeset znanstvenih radova u periodičkim publikacijama na tu temu, koji su se tijekom protekla tri desetljeća upisali u kanon hrvatske povijesnoumjetničke literature medijevističkog područja. Nikola Jakšić prvi je, naime, raspoznao čitav niz kiparsko-klesarskih radionica djelatnih na istočnom Jadranu tijekom 9., 10. i 11. stoljeća i time dao znatan doprinos poznavanju ove tematike. Uspostavio je pritom osobni i osobiti metodološki pristup kojim je supstancijalno doprinio uspješnome razrješavanju ove problematike, a taj su pristup potom koristili i drugi suvremeni te mlađi istraživači koji su se usredotočili na istraživanje iste problematike. Zahvaljujući Jakšićevim istraživačkim rezultatima, predromanička skulptura Dalmacije postala je u kvalitativnom i kvantitativnom smislu znatno bolje protumačena, kontekstualizirana i uvelike preciznije datirana, što do tada nije bio slučaj.

Posvemašnje razaranje koje je Zadar, glavno središte sjeverne Dalmacije, pretrpio u Drugome svjetskom ratu, ostavilo je grad u ruševinama, te ga je trebalo iz temelja obnoviti. U oskudnim zadarskim poslijeratnim godinama, ta povijesna tragedija otvorila je ipak nesvakidašnju priliku da se u nasilno raskrivenim starijim slojevima grada istraže i vrednuju njegove ranosrednjovjekovne strukture. Istovremeno, Zadar je imao sreću što su u tim i takvim prilikama u organizaciji istraživanja i stvaranju prvih institucija djelovala trojica neponovljivih stručnjaka: Mate Suić, Stjepan Gunjača i Ivo Petricioli. Mate Suić, Bračanin s dugogodišnjom zadarskom muzejskom, arheološkom i zatim sveučilišnom karijerom; Stjepan Gunjača, Sinjanin koji je imao veliku ulogu u obnavljanju Arheološkog muzeja u Zadru, da bi potom čitav radni vijek proveo na čelu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu; Ivo Petricioli, Za-

¹ Proširena i dopunjena riječ na predstavljanju knjige u Zavodu za znanstveni i umjetnički rad HAZU, Split, 22. siječnja 2016, i na Sveučilištu u Zadru, 3. veljače 2016.

dranin koji je stjecajem političkih okolnosti djetinjstvo i školovanje proveo u Splitu, da bi se u Zadar vratio tek nakon Drugoga svjetskog rata. Sva trojica su, dakle, bili i arheolozi, i muzealci, i povjesničari umjetnosti, sva trojica Dalmatinci, sva trojica su, na koncu, postali i akademici. S druge strane, Nikola Jakšić je bračkih korijenima, a odgojem i obrazovanjem Zadranin, dočim je znatan dio svoje rane zrelosti proveo radeći u Splitu, gdje je od 1974. do 1980. godine bio asistent na tadašnjem Institutu za nacionalnu arheologiju te kustos u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Dapače, jedan od Jakšićevih prvih radova odnosio se na splitske ranosrednjovjekovne sarkofage (1977.). Brač, Split i Zadar su, dakle, premreženi i u Jakšićevom životopisu. No, osim u podudarnostima prostorne egzistencije, neke se istovjetne karakteristike duhovnog profila trojice znanstvenika, velike trijade koju smo gore spomenuli, raspoznaju i u njegovoj intelektualnoj biografiji. Neće stoga biti slučajno što su se u autoru ove knjige Nikoli Jakšiću prožela svojstva ove trojice vrijednih prethodnika: interdisciplinarna erudicija i znatiželja Mate Suića, arheološka pronicljivost i posvećenost terenskom radu na historijskoj topografiji Stjepana Gunjače, a iznad svega sustavnost i studioznost pristupa Ive Petriciolija, jednog od otaca osnivača izučavanja predromanike u hrvatskoj znanosti.

Tzv. tamna stoljeća između antike i romanike na istočnoj jadranskoj obali doživljavala su se takvima, „tamnima“, između ostaloga zbog nedostatka povijesnih podataka koji bi istraživaču pružili kronološka uporišta za čvršća i pouzdanija zaključivanja. Ta tama, međutim, nije uzrokovana manjkom materijalnih svjedočanstava, već nemogućnošću njihova smještanja u kronološke okvire; štoviše, slučajevi preciznog datiranja nekog spomenika ranoga srednjeg vijeka više su iznimka nego pravilo, naročito prije sredine 9. stoljeća.

Ranosrednjovjekovni kulturni pejzaž je u prvom redu crkveni; iz tog vremena tek su sporadični nalazi ponekog fragmenta profane umjetnosti i arhitekture. Stoga se ovdje prije svega radi o umjetninama nastalima u sakralnom okružju. Čime se sve možemo voditi pri datiranju jedne takve kultne građevine? Ponajprije, generalnim linijama razvitka kršćanstva i njegova širenja na razmatranom povijesnom prostoru, zatim vremenom postanka monumentalnijih crkava, markerima iz spomeničke baštine regionalnih i mikroregionalnih središta, razvitkom umjetnosti i arhitekture ranosrednjovjekovlja općenito, a u makroregiji napose, te, konačno, svjedočanstvima sakralnog interijera, prije svega arhitektonskom plastikom i liturgijskim instalacijama. Analizu unutrašnje opreme crkve uvijek treba podvrgnuti kontrolnom mehanizmu budući da je stalno otvorena mogućnost višekratnih preinaka unutrašnjosti iste crkve.

Taj korpus koristili su i povjesničari, i arheolozi, i povjesničari umjetnosti pokušavajući u prožimanju svih triju struka pronaći pokazatelje za dataciju. Tko proučava spomenike na takav način, mora osim povijesnog konteksta poznavati i barem temelje arheologije, povijesti umjetnosti i ikonografije, kako bi objasnio međusobni odnos djela u njegovom radioničkom, lokalnom, regionalnom i nacionalnom kontekstu. No kod dobrog broja starijih istraživača ovo nije bio slučaj, što je rezultiralo mnogim nespretnim pokušajima uspostave kronoloških orijentira za pojedini spomenik.

U ocrtanoj situaciji postoje samo veoma ograničene mogućnosti utvrđivanja vremena postanka spomenika. Prije svega treba uzeti u razmatranje spomenike datirane direktno (s uklesanim vremenom nastanka) ili indirektno (s uklesanim imenima ličnosti poznatih iz povijesnih izvora). Kao što vidimo, jedina mogućnost uspostave sigurnih kronoloških poveznica između spomenika i njihovih skupina jest komparativna stilaska analiza, uspoređivanje nedatiranih ostvarenja s onima sigurno pozicioniranim u vremenu. Uspoređivanjem njihovih dekorativnih i, često, tehničkih elemenata, otkrivaju se zajedničke osobine koje, u pravilu, upućuju na istu radionicu i kronologiju. U principu jedna radionica, koja koristi izvjesni repertoar motiva s prepoznatljivom i osobenom

obradom, neke – ponekad temeljne, ali često i slučajne, sekundarne, gotovo bismo mogli reći „morelijanske“ detalje – uvijek izvodi na isti način. Čak i kada će koristiti druge predloške, izvesti drukčije, za produkciju radionice atipično djelo, obično će se njeni zaštitni znaci, ipak, manifestirati u nekoj pojedinosti, „odat“ će se. Primjeri uspješne primjene ove metode datiranja su brojni, a metoda ovakvog datiranja upravo je u Nikoli Jakšiću pronašla jedan od stožernih orijentira.

U načelu je uvijek moguće da su predromanički reljefi doživjeli jednu ili više preinaka. Na to nas upućuju brojni primjeri iz spomeničke baštine predromaničkog doba kada je do toga dolazilo iz različitih razloga: zbog potrage za kvalitetnim materijalom, zbog recikliranja, nove narudžbe, promjene ukusa ili zbog namjernoga zatiranja uspomene na prvotnog naručitelja – *damnatio memoriae*. Naknadne izmjene se obično mogu uočiti u nekim tehničkim detaljima, npr. u položaju natpisa u odnosu na dekoraciju, različitim razinama uklesivanja reljefa u plohu, okretanjem „demodiranih“ motiva na poledinu i sl. Otud brojna i česta nesuglasja u datiranju i interpretaciji pojedinih spomenika. Problem se kod ovako složenih spomenika uglavnom može riješiti pravilnom primjenom stilske analize. Korake je odavno u svojim radovima jasno definirao Nikola Jakšić: potrebno je odgovoriti na pitanje *gdje* se kleše (smjestiti spomenik u okvir regionalnih skupina), zatim *tko* ga kleše (identificirati radionicu pomoću zajedničkih, njoj svojstvenih „zaštitnih znakova“), *kako* ga kleše (razlučiti ruku pojedinog majstora) i *na čemu* se kleše (kakav materijal je preferirala pojedina radionica, i kakve su razlike u izvedbi proizašle iz toga).

Na ovaj način, stvoren je čvrst sustav datiranja, uvelike zahvaljujući trudu Nikole Jakšića. Kako bi se dobili ovako pouzdani znanstveni rezultati potrebno je – navodimo samo neka nužna predznanja – poznavati obilježja i relativnu kronologiju do sada identificiranih radioničkih krugova, materijale koje koriste u svojem radu, konstruktivnu i funkcionalnu logiku ranosrednjovjekovne plastike, imati svo vrijeme otvorenu spoznaju o mogućim preinakama (npr. zadržati u svijesti mogućnost da je neki reljef možda obrađen i s druge strane ili da je natpis na nekom reljefu naknadno uklesan) itd., te na kraju sva ova znanja ispravno primijeniti.

Gradeći na vrijednim rezultatima svojih prethodnika, osobito Ive Petriciolija i Ljube Karamana, Nikola Jakšić uspio je, kako je već navedeno, unaprijediti istraživanje hrvatske predromanike i u kvalitativnom i kvantitativnom smislu; uvelike je inovirao spomenuti način istraživanja metodološkim postupcima koje je sâm razvio dugogodišnjim terenskim radom. Jakšićeva višegodišnja istraživanja rezultirala su rekonstrukcijom čitave jedne mreže predromaničkih radionica, poglavito aktivnih u dalmatinskome zaleđu, na zabačenim lokalitetima živopisnih imena kao što su Lopuška glavica, Bukorovića podvornica ili Ždrapanj. Time je omogućio da ih se egzaktnije diferencira i stvorio prvu empirijsku podlogu za egzaktnu primjenu pojmova kao što su „klesarska radionica“ i „majstor“. Ističući posebno ove Jakšićeve radove, nemamo namjeru podcijeniti značajne doprinose drugih istraživača u ovoj problematici, već jedino iznijeti svoje uvjerenje da su ovi radovi, s obzirom na metodu rada i rezultate, odigrali bitnu i formativnu ulogu u stvaranju nove empirije naše povijesti umjetnosti. Utoliko bi bilo poželjno u dogledno vrijeme iz pera N. Jakšića očekivati i jedan priručnik o analizi i dataciji predromaničke skulpture, dakako, na konkretnim primjerima iz njegove bogate prakse.

Knjiga *Klesarstvo u službi evangelizacije* sadrži devetnaest tekstova te predstavlja svojevrsnu hrestomatiju autorovog proučavanja predromaničke skulpture na Jadranu. Dijelom su to pretisci starijih radova, prošireni i dopunjeni, dijelom hrvatski prijevodi radova objavljenih na stranim jezicima, a neki su radovi i namjenski pisani za ovu knjigu. Knjigu otvara esej o hrvatskoj predromanici kao povijesno-umjetničkom fenomenu, i jedino je poglavlje koje nije

vezano isključivo uz kiparstvo (str. 10-58). Drugo je poglavlje tekst prenesen iz kataloga velike međunarodne izložbe *Hrvati i Karolinzi*, održane u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika 2000. godine, koji ima isti naslov kao ova knjiga (str. 59-102).

Ovim esejima slijedi sedamnaest znanstvenih rasprava, razvrstanih po kronološkom i tematskom ključu (str. 103-534) koje tvore jezgru knjige. Prva među njima nosi naslov *Odjeci liutprandske renesanse na istočnoj obali Jadrana*, a u njoj se raspravlja o dalmatinskim reljefima, naročito zadarskima i splitskima, koji se po vrсноći klesarske izvedbe i po odabiru ikonografskih motiva približavaju klesarskoj produkciji 8. stoljeća u sjevernoj Italiji, u stilu kasnolangobardske tzv. liutprandske renesanse. U četvrtom poglavlju pod naslovom *Južnodalmatinska klesarska radionica*, autor temeljitije stilski obrađuje skupinu predromaničkih reljefa iz južne Dalmacije, poglavito ostatke ciborija iz Kotora, Ulcinja i Dubrovnika. Zauzima se za to da ih se sve zajedno sagleda kao proizvode jednog predromaničkoga klesarskog ateljea. Raspravlja o raznolikim dosadašnjim interpretacijama samih reljefa i njihovih natpisa te razlaže argumente za datiranje u prva desetljeća 9. stoljeća, potkrepljujući dataciju stilskim, epigrafskim, hagiografskim i povijesnim razlozima. Naredno poglavlje *Zabati oltarnih ograda – porijeklo oblika* bavi se problemom geneze oltarnih zabata, koji su na istočnom Jadranu zastupljeni u preko osamdeset primjeraka, više nego što ih je utvrđeno na Apeninskome poluotoku, što je autora ponukalo da potraži objašnjenje pojavi tog elementa te da ponudi rješenje u obliku postupnoga konstruktivnog povezivanja polukružnoga luka oltarne ograde s križem koji se usađivao na njegovom vrhu. Iduća tri poglavlja – šesto, sedmo i osmo – usko su međusobno povezana i posvećena analizi morfološki koherentnih opusa predromaničkih klesara na pojedinim lokalitetima. Utoliko predstavljaju neke od kanonskih Jakšićevih tekstova, jer je on prvi među hrvatskim povjesničarima umjetnosti kojemu je pošlo za rukom izdvojiti opus jedne ličnosti među ranosrednjovjekovnim majstorima-klesarima, te ga sukladno tome imenovati: to je tzv. *Majstor koljanskog pluteja*. Osim oltarne ograde u crkvi u Koljanima kraj Vrlike, ovaj je majstor izradio i njen portal, pa je logično Jakšićevo mišljenje da se istodobno radilo o arhitektu čitave crkve. Ovim tezama, iznesenima još 1980. godine, autor sada pridružuje i važne nove spoznaje koje su omogućile da se produkcija *Majstora koljanskog pluteja* prepozna i na nekim drugim lokalitetima, točnije na Crkvini u Biskupiji kod Knina, zatim u Galovcu kod Zadra, pa u Rižinicama kod Klisa i na koncu u crkvi sv. Marte u Bijaćima kod Trogira. Uz Bijaće je vezano i deveto poglavlje knjige, jer je to lokalitet na kojemu je Jakšić prvi put prepoznao skupinu predromaničkih reljefa što također pripadaju jednoj zaokruženoj radionici, tzv. *Trogirskoj klesarskoj radionici*. Prema klesarskim odlikama, reljefima iz Bijaća vrlo su bliski oni pronađeni u Trogiru, trogirskome Malom polju i Kljacima kod Drniša, te neki s udaljenijih položaja, u Morinju kod Šibenika, Otresu kod Bribira, Brnazama kod Sinja i Pađenima kod Knina. Pošto se kod Brnaza i Trogira radi o tzv. šesterolisnim crkvama, autor je iznio i pretpostavku o njihovom jedinstvenom načinu opremanja crkvenim namještajem, pri čemu bi šesterolist Sv. Trojice na splitskom Poljudu poslužio kao uzor ovima nešto kasnijima na kojima je djelovala *Trogirska klesarska radionica*. Deseto, jedanaesto i trinaesto poglavlje monografske su cjeline posvećene pojedinim klesarskim radionicama, *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*, *Dvorskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira* te tzv. *Benediktinskoj klesarskoj radionici*, također iz Branimirova vremena. *Trpimirova radionica* ostavila je tragove svoje djelatnosti u Pridrugi, Kašiću, Biljanima Donjim, Korlatu, Biogradu, Lepurima, Žažviću, Plavnom, Vrpolu, Lopuskoj glavici i Rižinicama; *Dvorska radionica* – najproduktivnija od svih – u Smiljanu u Lici, Drvaru, Rapovinama kod Livna, Vrbi, Plavnom, Biskupiji, Sv. Spasu na vrelu Cetine, Pridrugi, Korlatu, Kuli Atlagi-

ća, Šopotu, Lepurima, Ždrapnju, Biovičinu Selu i Splitu (a ima naznaka da je djelovala i u Ninu, Kninu, Kašiću, Biogradu i Benderu); dočim je *Benediktinska radionica* – najkvalitetnija od svih – radila u Ninu, Zadru, Posedarju, Kuli Atlagića, Lepurima, Otresu, Bribiru, Biskupiji, Gradcu kod Drniša, u Muću, Blizni kraj Trogira, Splitu i Košljunu kraj Krka. Izlučujući zajedničke karakteristike svih ovih radionica, autor se svejedno ne iscrpljuje u potankom nabravanju svih reljefa koji pripadaju ovoj ili onoj radionici koju je definirao, jer bi to u krajnjoj liniji postalo samo sebi svrhom. Nasuprot tome, Jakšić uvijek nastoji opus određene radionice projicirati na široko polje povijesti; promatra ih u njihovu društvenom i kulturnom kontekstu. Između poglavlja o klesarskim radionicama umetnut je kratak, ali važan tekst o novopronađenom natpisu kneza Branimira iz crkve sv. Martina u Lepurima kraj Benkovca. To je šesti po redu poznati Branimirov natpis, a zasluga je Nikole Jakšića što je među ulomcima prepoznao komade jednoga sarkofaga koji je približno 80-ih godina 9. stoljeća uspravljen, postavljen u vertikalni položaj, probijeno mu je dno i iskorišten je kao kameni portal crkve, te tada dobio i posvetni natpis u kojemu se spominje knez Branimir. S Branimirovim dobom opet je posredno povezano četrnaesto i petnaesto poglavlje knjige, gdje se raspravlja o glasovitome krsnom zdencu s imenom kneza Višeslava. Natpis na krstionici spominje naručitelja djela, svećenika Ivana, kao i kneza imenom Višeslava, za čije je vladavine zdenac izrađen. Natpis ne nosi nikakve datacijske oznake, a kneza Višeslava ne spominje nijedan drugi povijesni izvor. Što se tiče titule i imena naručitelja, svećenika Ivana, one su previše rasprostranjene i općenite da bi ga se moglo pobliže identificirati. To je jednostavno „svećenik Ivan“. Imamo, dakle, pred sobom spomenik s likovnom dekoracijom i posvetnim natpisom, ali ne možemo ga sa sigurnošću smjestiti u kronološke okvire. Uz to, podrijetlo krstionice je nejasno: zna se jedino da se nalazila reutilizirana u kapucinskom samostanu na Giudecchi u Veneciji. Taj krsni zdenac – za koji autor smatra da ga ne bi trebalo zvati Višeslavovim, nego Ivanovim, prema imenu naručitelja – po Jakšićevu mišljenju, isklesan je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća, čime on raskida s davnašnjim gledištem da se radilo o hrvatskome knezu s početka toga vijeka. Oba su poglavlja posvećena detaljnoj argumentaciji ovoga stava, kao i diskusiji s drugim istraživačima koji takvu identifikaciju i dataciju Višeslava nisu prihvatili. Jakšićevo je mišljenje da je krstionica nastala potkraj 9. stoljeća u Veneciji u svrhu diplomatsko-misionarske upotrebe na istočnom Jadranu. Svećenika Ivana s posvetnog natpisa povezuje s istoimenim klerikom, važnim protagonistom diplomatskih i misionarskih aktivnosti među Slavenima za pontifikata Ivana VIII. i Stjepana V. (zaključno s 885. godinom). Autor ističe zasvjedočeno Ivanovo mletačko podrijetlo, čime ga se može povezati s narudžbom zdenca, koji je otkriven u Veneciji. Pošto do Ivanove diplomatske misije, stjecajem okolnosti, nije došlo, krstionica je neiskorištena ostala u Veneciji. Ovaj bi zanimljivi Jakšićev prijedlog dodatno osnažio komparativni materijal u Veneciji iz 9. stoljeća. Osobno bismo rado vidjeli eventualne analogije za krstionicu, jer radionica koja ju je izradila morala je u venecijanskoj regiji ostaviti i neke druge tragove svoga rada. Ova će problematika zasigurno u budućnosti i dalje poticati intrigantne rasprave. U šesnaestom poglavlju knjige obrađen je jedan natpis iz Splita, vrlo fragmentarno sačuvan, ali značajan jer bi se, prema Jakšićevoj interpretaciji, radilo o najstarijem spomenu mađarskog, ugarskog naroda u kamenu. U tom kontekstu veoma je važna datacija natpisa, jer je on vrlo srodan natpisu kneza Muncimira pronađen u Uzdolju kod Knina, s preciznom epigrafskom datacijom u 895. godinu. Posljednja tri poglavlja posvećena su prijelazu iz predromanike u romaniku, odnosno cjelovitim pregledima kiparske baštine određenih područja. Tako osamnaesto poglavlje daje sintetski uvid u klesarsko-kiparsku produkciju Zadarske nadbiskupije od 4. do 12. stoljeća. Sedamnaesto, pak, i devetnaesto poglavlje odnose se na jadransku skulpturu prve polovine

11. stoljeća tj. prijelaza 11. u 12. stoljeće: prvo poglavlje problematizira naručitelje i investitore reljefa vezanih uz zadarske gradske poglavare iz obitelji Madijevaca, a drugo poglavlje tematizira *Romaničku klesarsku radionicu iz Knina*. Knjigu zaključuje opširan zbir sažetaka svih priloga na engleskom jeziku (str. 535-552) te veoma iscrpan popis literature (str. 553-584) praćen kazalima osobnih imena i geografskih pojmova.

Pisana na uzornoj znanstvenoj razini, a opet obdarena jezičnom i tematskom pristupačnošću najširem krugu čitatelja, ova knjiga će, bez dvojbe, poslužiti kako stručnjacima povijesnih disciplina tako i studentskoj populaciji, ali i zainteresiranim laicima sa željom da doznaju više o spomenicima koji i danas čine sastavan dio svakodnevice ove zemlje.

doc. dr. sc. Ivan BASIC
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Odsjek za povijest
Put iza Nove bolnice 10c
HR – 21000 Split
ibasic@ffst.hr